

АНАФОРИЧНІ ВІДНОШЕННЯ МОДЕЛІ СУБСТАНТИВ + ПРОНОМІНАТИВ У СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ

Надія Гериш. Анафоричні відношення моделі субстантив +прономінатив у синтаксичних конструкціях.

У статті розглянуто проблему анафоричних відношень у синтаксичних конструкціях української літературної мови. Головну увагу зосереджено на семантичних особливостях моделі субстантив + промінатив.

Ключові слова: анафора, анафоричні відношення, модель, антецедент, анафор.

Надежда Гериш. Анафорические отношения модели субстантив+прономинатив в синтаксических конструкциях.

В статье рассматривается проблема анафорических отношений в синтаксических конструкциях украинского литературного языка. Главное внимание сосредоточено на семантических особенностях модели субстантив + проминатив.

Ключевые слова: анафора, анафорические отношение, модель, антецедент, анафор.

Nadiia Herysh. Anaforycal relations of the model substantiv+pronominativ in syntactic structures.

The article deals with the problem of anaforical relations in syntactic structures of the Ukrainian language. The main attention is focused on the features of the model substantiv + pronominativ.

Key words: anaphora, anaforical relations model, antecedent, anaphora.

Перша анафора, за словами Віндіша [15], досліджена в граматиці Паніні. Анафора як семантична категорія маніфестується на всіх мовних рівнях. Природа анафори на синтаксичному рівні передбачає її структуру : наявність антецедента і анафора як складників конструкції.

Актуальність дослідження анафоричних відношень у синтаксичних структурах художнього тексту зумовлена статусом цієї семантичної категорії, особливостями її семантики та тісним зв'язком із синтаксичною будовою. Такі відношення складають дискурсний потенціал, придатний для творення художнього тексту, й виконують важливі функції в семантичній організації як речення, так і у міжреченневих утвореннях.

Під анафоричними відношеннями розуміємо відношення між двома словами чи висловленнями в реченні або тексті, які полягають у тому, що смисл одного слова або висловлення містить відсилання до другого слова або висловлення [8, с. 32] при відсутності між ними синтаксичного зв'язку.

Проблема лінгвістичної анафори була предметом дослідження як зарубіжних (Н. Д. Арутюнова, А. О. Кібрик, О. В. Падучева, М. О. Кронгауз, А. С. Чехов, Т. Васов, Н. Хомський, Л. Теньєр, Е. Віндіш, М. Конштен), так і українських (В. М. Ожоган, В. К. Ситнікова, О. Пилипенко, Т. Матвійчук, Н. С. Бук, Г. В. Волчанська) мовознавців, проте потребує подальшого поглибленого вивчення, зокрема у плані моделювання анафоричних відношень.

Мета дослідження – вивчити та описати анафоричні відношення основної моделі субстантив + прономінатив та інших моделей у синтаксичних конструкціях української мови.

Сучасні науковці вважають, що саме модель є своєрідним зразком творення речення і результатом вияву різноманітних сторін його структурної й семантичної організації. Формування синтаксичної структури здійснюється за моделями анафоричних відношень, для структурно-семантичного запису яких використовуються умовні позначення⁷.

М. О. Кронгауз кваліфікує анафоричні відношення як різновид семантичних відношень, спрямованих на забезпечення когезії в тексті [6, с. 260]. З одного боку, анафоричні відношення – це засіб мовної економії на морфологічному рівні, а з другого – засіб забезпечення текстової зв'язності, її структурно-граматичного різновиду, який визначається дослідниками терміном „когезія”. Термін запозичено з фізики, ввели його в лінгвістику В. Дресслер, М. Холлідей. Когезія позначає структурно-граматичний різновид зв'язності тексту [10, с. 210]. Теорія зв'язування аналізує такі елементи, як прономінали, анафори й імена з їх антецедентами (референтами) [17, с. 38]. Слова, які можуть мати антецеденти, поділяються на три класи: 1) анафори – зворотні

⁷ S – субстантив, S₁, S₂...S_x – відмінкові форми субстантива; Pron – прономінатив (займенник) Pron₁, Pron₂...Pron_x – відмінкові форми прономінатива; Adj – прикметник (ад'єктив), Adj₁, Adj₂... Adj_x – відмінкові форми ад'єктива.

займенники (себе, один одного); 2) прономінали – особові займенники (я, ти, він, вона, воно, вони); 3) R-висловлення (референційні висловлення) або імена, які прямо номінують предмет у навколишньому світі [11, с. 33].

Анафоричні відношення пов'язані з теорією референції, яка в свою чергу співвіднесена з проблемою кореферентності займенників (особових, неозначених, відносних, вказівних). Кореферентність особових займенників простежується, зокрема, у межах одного речення: *Мати світила лампу, а сірник дрижав у її руці* (О. Гончар „Модри камень”). У репрезентованій синтаксичній конструкції модель анафоричних відношень $S_1 + Pron_2$, перший компонент є антецедент *мати*, який заступає особовий займенник *її*. Т. Васов у праці „Анафора в генеративній граматиці” звертає увагу на прономінальну анафору і вибудовує її схеми [14, с. 11].

Засобами передачі анафоричних відношень кореферентності є займенники, які виступають субститутами іменних форм, наприклад: *Синя квітка лежала посеред потолочених, поприсушуваних сонцем ромашок, і її топтали босі Тюшині ноги і ноги Ситникові, взуті в ремінні постолі, топтали жорстоко, всмак* (П. Загребельний „Диво”). У наведеній синтаксичній конструкції антецедентом виступає словосполучення *синя квітка*, яке заступає особовий займенник *її*, утворюючи модель анафоричних відношень $Adj S_1 + Pron_1$.

За словами Н. В. Гуйванюк, займенник – субститут іменника [3, с. 48]. Анафоричний прономінатив заступає іменник-онім, наприклад: *Даруся не дурна – вона солодка* (М. Матіос „Солодка Даруся”). Модель анафоричних відношень $S_1 + Pron_1$ утворюється в результаті співвіднесеності антецедента *Даруся* та прономінатива *вона*.

В ролі зв'язувальних засобів для структури речення найбільш значущими є особово-вказівні прономінативні слова [2, с. 4] *він, вона, воно, вони*, порівняймо: *Шум ріки остаточно заспокоює Дарусю – і вона знову вертається до свого безконечного думання* (М. Матіос „Солодка Даруся”). Анафорична пара, де антецедентом виступає слово *Дарусю*, яке включає прономінатив *вона*, утворюючи модель анафоричних відношень $S_1 + Pron_1$.

Анафоричний прономінал може заступати прізвище: *Кухаренкові не було місця, він став біля столу* (О. Гончар „Кресафт”). Модель анафоричних відношень $S_3 + Pron_1$ утворюється в результаті паралельного вживання антецедента репрезентованого прізвищем *Кухаренкові* та прономінатива *він*.

Анафоричний прономінал заступає семантичний актант: *Татку! – тривожно обернулася Нателла до батька, зачувши знайоме його насвистування десь угорі, на верхній стежині* (О. Гончар „Дорога за хмарами”). У репрезентованій синтаксичній конструкції антецедентом виступає іменник *батька*, який заступає займенник *його*, утворюючи модель анафоричних відношень $S_2 + Pron_2$.

Наводячи референт, автор здійснює вибір із репертуару формальних засобів. Цей процес називається референційним вибором [5]. Внаслідок кореферентності особових займенників у межах одного речення утворюються трикомпонентні моделі анафоричних відношень, наприклад: *Артилеристи-сорокап'ятники, супроводжуючи піхоту, вимордувалися протягом ночі до краю – вони власноруч тягли в темряві свої гармати, раз у раз майже виносячи їх* (О. Гончар „Весна за моравою”). Антецедентом виступають *артилеристи-сороп'ятники*, які заступає прономінатив *вони*, далі прономінатив *їх*, утворюючи трикомпонентну модель анафоричних відношень $S_1 S_1 + Pron_1 + Pron_2$.

Анафорична референція репрезентована ланцюжком *вовк сіроманець-лютий звір-він*: *Вовк Сіроманець ще під час свого дитинства був лютим звіром, він водив тьму-тьмуцу зграй, перевів сотні тисяч нашого поголів'я, а в останні часи почав підкрадатися до наших посівів, толович, припустімо, ячмені і пшеницю* (М. Вінграновський „Сіроманець”). Антецедентом (смісловим джерелом [12, с. 651]) є *Вовк Сіроманець*, який означається *лютим звіром* і заступається прономінативом *він*, утворюючи трикомпонентну модель анафоричних відношень $S_1 S_1 + Adj_2 S_2 + S_1$.

Антецедент може бути репрезентованим словосполученням, наприклад: *Учитель похмуро глянув за річку, потім обернувся до своїх односельчан, і сказав їм коротку, в суворому тоні промову, з якої Гуменний розібрав тільки два слова – демократія та цивілізація. Тільки й чуєш від них про це, сердито подумав старшина про вчителя. – Менше слів, а більше діла...* (О. Гончар „Весна за моравою”). У маніфестованій синтаксичній конструкції антецедентом виступає словосполучення *своїх односельчан*, яке заступає прономінатив *їм*, які в сукупності утворюють двокомпонентну модель анафоричних відношень $Adj_1 S_1 + Pron_3$. Антецедентом до компонента *про*

це виступає цілісна ситуація, яка відображена у першому реченні, що й можна кваліфікувати, за словами А.О. Кібріка, як предикативну анафору [5].

Зв'язність частин речення може здійснюватися за допомогою семантичних актантів, наприклад: *Художник був у zenіті слави, розум його променився могутньо, і зблизитися з ним бажано було навіть вождеві* (О. Гончар „Двоє вночі”). Речення утворене за моделлю анафоричних відношень $S_1 + Pron_2 + Pron_5$, антецедентом (сміслові джерело, за словами Л. Теньєра) виступає слово *художник*, яке заступає займенник *його*, що у свою чергу заступає прономінатив *ним*.

Семантичні актанти забезпечують зв'язність частин складносурядного речення: *Іван грає собі у дрибму в автобусі, а молодиця щось йому криве сказала, відей запитала, чи не холодно йому самому на автостанціях спати* (М. Матіос „Солодка Даруся”). Антецедентом трикомпонентної моделі анафоричних відношень $S_1 + Pron_3 + Pron_3$ виступає власний іменник *Іван*, який двічі заступає особово-вказівне прономінативне слово *йому*.

Анафорична референція [16, с. 73] може бути репрезентована анафоричним рядом, наприклад: *Мадяр, видно, був теж вправний рибалка, орудував веслом артистично, і старшина, стежачи за ним, сповнювався до гребця повагою, яку завжди викликали в ньому люди-трудівники* (О. Гончар „Весна за моравою”). У маніфестованому сегменті є дві моделі анафоричних відношень: перша модель $S_1 + AdjS_1 + Pron_5 + S_2$, антецедентом якої виступає слово *мадяр*, найменованій як *вправний рибалка*, його заступає займенник *ним*. Цей займенник і наступне найменування *гребця* можна кваліфікувати як катафоричні відношення, або проспективну анафору. Друга модель $S_1 + Pron_6$, антецедентом якої виступає *старшина*, заступає прономінатив *в ньому*.

Інтерпретація зворотного займенника *себе* визначає, яке слово може бути йому кореферентне, наприклад: *Вхопивши Таню за руку, Богдан потяг її за собою, так що вона аж підлітала, спотикалася на бігу* (О. Гончар „Людина і зброя”). У маніфестованій синтаксичній конструкції є дві моделі анафоричних відношень, перша з них – трикомпонентна $S_2 + Pron_2 + Pron_1$, у якій антецедентом виступає власний іменник *Таня*, його спочатку заступає займенник *її*, а потім займенник *вона*; друга модель – двокомпонентна $S_1 + Pron_5$, антецедентом якої виступає власний іменник *Богдан*, кореферентний зворотному прономінативу *собою*.

Анафоричні відношення моделі субстантив + прономінатив маніфестуються також у міжреченневих утвореннях: *А малий виріс і вже давно не грек, а Ібрагім-ефенді. Він вродливий, розумний, багатий і майже всемогутній, як і султан Сулейман* (П. Загребельний „Роксолана”). У наведеному сегменті модель анафоричних відношень $S_1 + Pron_1$, першим компонентом якої є антецедент *Ібрагім-ефенді*, його заступає особовий займенник *він*, що демонструє відношення семантичної залежності між реченнями. Автор характеризує Ібрагіма-ефенді предикатами-прикметниками зі значенням детермінації *вродливий-розумний-багатий-всемогутній*, далі порівнює його із султаном Сулейманом.

Основна модель анафоричних відношень набуває зворотного порядку, в результаті чого їх можна кваліфікувати як катафоричні (проспективна анафора), що й визначаються „як семантико-синтаксичне явище встановлення лексичної або референційної тотожності займенника з його вербальним відповідником, який знаходиться в наступному контексті” [10, с. 200], наприклад: *Дід був – Родим, а він – Сивоок* (П. Загребельний „Диво”). У наведеному сегменті використана модель $Pron_1 + S_1$, першим компонентом якої виступає займенник *він*, а вже другим – антецедент *Сивоок*.

Завдяки анафоричній референції [16, с. 73] утворюється трикомпонентна модель анафоричних відношень: *Але наказав командир узяти заложників – дяка і трьох селян, із багатших. І привели їх до причалу, під дулами гвинтівок, на корму головного баркаса посадили, руки спеленавши* (В. Дрозд „Розказ про крицю семирозову”). У репрезентованому міжреченневому утворенні модель анафоричних відношень $S_2 + S_2Num_2S_2 + Pron_2$, антецедентом якої виступає слово *заложників*, воно уточнюється словами *дяка і трьох селян* і особово-вказівне прономінативне слово *їх*.

При анафоричних відношеннях займенники співвідносяться зі спільним референтом, наприклад: *Від несподіванки Сивоок став. Він став майже на невловиму хвилю, але його виявилось досить для Тюхи, навалився ззаду на хлопця, підгрібаючи його під себе* (П. Загребельний „Диво”). У маніфестованому міжреченневому утворенні є дві моделі анафоричних відношень, перша складається з чотирьох компонентів $S_1 + Pron_1 + Pron_2 + Pron_2$, антецедентом її виступає власний

іменник *Сивоок*, який заступає займенник *він*, далі – двічі займенник *його*, і нарешті рефлексив *себе*. Друга модель анафоричних відношень складається з трьох компонентів $S_2 + S_2 + \text{Pron}_2$, її антецедентом якої виступає власний іменник *Тюхи*, який іменується словом *хлопця*, його заступає займенник *його*.

Дослідники звертають увагу на тісний зв'язок займенників з контекстом і ситуацією, адже конкретне значення займенника стає зрозумілим при врахуванні репертуару певних умов, у яких виступає займенник. Виявом таких зв'язків є міжреченнєве утворення: *Вранці, коли прийшли сюди, Таня сама взялася закладати двері стільцем. Богдан стояв і, всміхаючись, дививсь, як вона це робить* (О. Гончар „Людина і зброя”), в якому відображена ситуація *Таня взялася закладати двері стільцем*, у наступному реченні *вона* репрезентоване компонентом *це*, такі відношення можна назвати ситуативними анафоричними [7, с. 100, 103] або предикативною [5] анафорою. За словами А. О. Кібрика, поняття анафори поширюється на вторинну номінацію не тільки іменних, а й предикатних концептів. Предикативна анафора – лінгвістична категорія, яка ще потребує наукового дослідження. У наведеній синтаксичній конструкції репрезентована двокомпонентна модель анафоричних відношень $S_1 + \text{Pron}_1$, антецедентом якої виступає іменником *Таня*, його заступає прономінатив *вона*.

З проблемою кореферентності висловлень пов'язаний зворотний займенник (рефлексив) [3, с. 49], який є складом об'єкт у теорії референції. Слід зауважити, що поняття кореферентності зазвичай ґрунтується в теорії референції на аналізі синтаксичних функцій зворотних займенників. Зворотні займенники – одне зі складних семантичних явищ, що виявляє свою природу в синтаксичних конструкціях з двокомпонентною моделлю анафоричних відношень за участю зв'язувального слова [9, с. 185] *сама*, наприклад : *Питала сама себе, питало чуже небо, питали чужі дерева, питали чужі птахи, питали чужі води, увесь простір гукав коротким і безнадійним : „Нащо, нащо Настасю?”* (П. Загребельний „Роксолана”). Тут двокомпонентна модель анафоричних відношень $\text{Pron}_2 + S_2$ репрезентована за допомогою зворотного займенника *себе* та антецедента *Настасю*.

Зворотний займенник *себе* кореферентний іменнику-оніму і має зв'язувальне слово *саму* в реченні: *Не можуть люди лишити Дарусю на саму себе* (М. Матіос „Солодка Даруся”). У репрезентованій синтаксичній конструкції модель анафоричної пари $S_2 + \text{Pron}_2$, антецедентом її виступає іменник-онім *Дарусю*, його замінює рефлексив *себе*.

Антецедент і його анафоричний рефлексив виступають актантами (аргументами) одного і того самого предикатного слова, тобто є співпредикативними [11, с. 105]: *Люди не розуміють, що Даруся рятує себе, як може* (М. Матіос „Солодка Даруся”). Двокомпонентна модель анафоричних відношень $S_1 + \text{Pron}_2$, її антецедентом виступає власний іменник *Даруся*, його замінює рефлексив *себе*.

Зворотний прономінатив *собі* дорівнює особовому займеннику *вона*, наприклад: *А Маріїне повідло Даруся їсть узимі. Бере хліб або кулешу, мисочку повідла, горнятко окропу – їсть собі, хоч до полудня, а хоч до вечері, а хоч серед ночі може встати та й зачерпнути ложку-дві* (М. Матіос „Солодка Даруся”). У репрезентованому міжреченнєвому утворенні двокомпонентна модель анафоричних відношень $S_1 + \text{Pron}_3$, антецедентом якої виступає власний іменник *Даруся*, його заступає рефлексив *собі*.

Рефлексивний займенник *собі* може дорівнювати особовому займеннику *він*, *собі* вживають як надлишковий елемент. Така надлишковість пов'язана з бажанням мовця звернути увагу на суб'єкт думки: *Сашко і собі хотів було зайти, але сторожиха баба Майя не пустила:*

– *Йди-но краще вроки вчи, а то скажу батькові* (М. Вінграновський „Сіроманець”). Двокомпонентна модель анафоричних відношень $S_1 + \text{Pron}_3$, антецедентом якої виступає власний іменник *Сашко*, його заступає рефлексив *собі*.

Зворотний займенник *себе* використовується як анафоричний компонент, його функції можуть обмежуватися рівнем реченням, наприклад: *Володіючи неабияким досвідом крутняви посеред розмаїтого люду, Ситник досить легко вловлював неприязнь до себе, тож не дивно, що він відчитав по очах у малого все, що той мав на душі, і вже з першого разу заповзвся прихилити малого на свій бік* (П. Загребельний. „Диво”). Синтаксична конструкція репрезентує анафоричні відношення трикомпонентною моделлю $S_1 + \text{Pron}_2 + \text{Pron}_1$, першим компонентом якої є антецедент *Ситник*, його заступає зворотний займенник *себе*, що його в свою чергу заступає особовий займенник *він*.

З оперттям на функції займенників у творенні текстів значною мірою було сформовано теорію референції, поняття кореферентності як референтної чи денотативної тотожності. Це засвідчує п'ятикомпонентна модель анафоричних відношень, наприклад : *Ніхто не бачив Настасі, тільки чули її глибокий голос, а вона не чула себе, не бачила нікого й нічого, лиш себе всю, змії червоного світла струменіли по її волоссю, тіні падали до ніг, мов сувої темного шовку, велетенський барабан гудів, як її маленьке невтримне серце, широкі червоні шаровари ляжливо тріпотіли довкола її ніг, а голос рвався з тих страхів, забирався вище і вище, ніби хотів вирватися з величезної клітки гарему, полишивши на самому його дні свою господиню і володарку* (П. Загребельний. „Роксолана”). Модель анафоричних відношень $S_2 + \text{Pron}_2 + \text{Pron}_1 + \text{Pron}_2 + \text{Pron}_2$, в якій антецедентом виступає власний іменник *Настасі*, його заступає прономінатив *її*, сегмент *а вона не чула себе* містить прономінатив *вона* + предикат, ще один прономінатив.

Завдяки кореферентності зворотного прономінатива утворюються дві моделі анафоричних відношень у міжреченневих утвореннях, наприклад: *А СОЛОДКА Даруся сидить у квітнику між айстрами, у трьох кроках від Марії з Василюю, заплітає-розплітає давно поріділу сиву косу, слухає незлобну розмову про себе, і лиш тихо усміхається. Вони таки не мають смальцю в голові, а Бога в череві, її сусіди, бо думають, що вона дурна* (М. Матіос „Солодка Даруся”). У маніфестованому міжреченнєвому утворенні є дві моделі анафоричних відношень: перша з них складається з чотирьох компонентів $\text{Adj}S_1 + \text{Pron}_2 + \text{Pron}_2 + \text{Pron}_1$, антецедентом її виступає словосполучення *солодка Даруся*, його заступає рефлексив *себе*, займенник *її*, а далі – займенник *вона*; друга – з трьох компонентів $S_2S_5 + \text{Pron}_1 + S_1$, антецедентом її виступає *Марії з Василюю*, його заступає займенник *вони* й номінатив *сусіди*.

Перша частина антецедента може розміщуватися на початку речення, друга – після анафоричного займенника *вони*. Цю смислову єдність можна кваліфікувати як роз'єднаний (розірваний) антецедент, наприклад : *Даруся пам'ятає, як їще зовсім малою, до того, як дізналася смак конфет, вони з сусідським Славком крутили пальцем коло чола, коли вулицею йшла дурна Параска, і вони, дітваки, собі думали, що вона на правду була дурною, бо так усі в селі казали; бо Параска вголос говорила сама до себе, махала руками і все комусь грузила великим грубим прутом* (М. Матіос „Солодка Даруся”). Є дві анафоричні моделі: перша з них складається з п'яти компонентів $S_1 + \text{Pron}_1 + \text{Praer Adj } S_5 + \text{Pron}_1 + \text{Pron}_1 + S_1 + \text{Pron}_3$, антецедентом якої виступає словосполучення *Даруся з сусідським Славком*, його заступає займенник *вони*, далі автор найменує героїв *дітваки*, їх заступає рефлексив *собі*; друга – з чотирьох компонентів $\text{Adj}S_1 + \text{Pron}_1 + S_1 + \text{Pron}_2$, антецедентом якої виступає словосполучення *дурна Параска*, його заступає анафоричний займенник *вона*, що його найменує власний іменник *Параска*, який заступає рефлексив *себе*.

Отже, однією з базових моделей анафоричних відношень є модель субстантив + промінатив, антецедентом якої найчастіше виступає іменник-онім, а в ролі анафора (анафоричного елемента) – особові займенники 3-ї особи або зворотний прономінатив (рефлексив). Ці відношення виявляють себе як у межах одного речення, так і в міжреченневих утвореннях і репрезентують дво-, три-, чотири-, п'ятикомпонентні моделі.

Література

1. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во „Пулсари”, 2004. – 400 с.
2. Волчанська Г. В. Функціонування займенникових слів у структурі тексту: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Г. В. Волчанська. – Кіровоград, 2004. – 19 с.
3. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
4. Дресслер В. К проблеме индоевропейской эллиптической анафоры / В. Дресслер // Вопросы языкознания. – 1971. – №1. – С. 94–103.
5. Кибрик А. А. Анафора. Стаття в електронній енциклопедії „Кругосвет” <http://www.krugosvet.ru/articles/76/1007619>.
6. Кронгауз М. А. Семантика : учебник для вузов / М. А. Кронгауз. – М. : Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. – 399 с.
7. Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах / Под. ред. А. Е. Кибрика и А. С. Нариньяни; С предисловием А. П. Ершова. – М. : Наука, 1987. – 280 с.

8. Падучева Е. В. Анафорическое отношение / Е. В. Падучева // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 32.
9. Падучева Е.В. Высказывание и его соотносительность с действительностью / Е. В. Падучева. М. : Наука, 1985. – 271 с.
10. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : Монографическое учебное пособие / Е. А. Селиванова. – К. : ЦУЛ, „Фитосоциоцентр”, 2002. – 336 с.
11. Современная американская лингвистика : Фундаментальные направления / Под ред. А. А. Кибрик, И. М. Кобозевой, И. А. Секериной. Изд. 2-е, испр. и доп. – М : Едиториал УРСС, 2002. – 480 с.
12. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер; пер. с фр. И. М. Богуславского; вступ. ст. и общ. ред. В. Г. Гака. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.
13. Штерн І.Б. Анафора // Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики / І. Б. Штерн; Міжнародний фонд „Відродження”. – К. : АртЕк, 1998. – С. 33–34.
14. Wasow T. Anaphora in generative grammar / T. Wasow. Chent, 1979.
15. Windisch E. Untersuchungen über den Ursprung des Relativpronomen in den idg. Sprachen. Halilschrift Univ. Leipzig : Melser.
16. Consten M. Anaforische und deiktische Referenz. – Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor philosophiae, vorlegt dem Rat der Philosophischen Fakultät der Friedlich-Schiller-Universität, Jena, September, 2002.
17. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. – Gambridge, Mass The M. I. T. Press, 1965.